

Nkomiso wa hungu ra Gavhunara eka nhlengeletano wa van'waminkavelo wa vumakume-nhungu n'we

---

Manghenelo

Migingiriko ya Bangi ya Reserve ya Afrika Dzonga na milawu leyi tshamaka yi vekile tihlo eka tirhele ra timali eka lembe leri nga hundza swi khumbekile ngopfu hi leswi humeleleka eka ikhonomi ya misava hinkwayo. Eku ringeteni ku endla no hlayisa ntshamiseko wa xiyimo xa timali, bangi yi lemukile ku ncinca loku nga kona eku ndlandlamukeni ka ikhonomi ya misava, minxavo ya nhundzu ya le matikweni ya le handle, ntshikelelo eka inflexini, timakete ta timali, rivilo ra ncincano ni xivumbeko xa timali. Ikhonomi ya Afrika Dzonga yi hlangevetane kahle na ku ncinca loku nga khumbha misava hinkwayo ngopfu-ngopfu eka ku nonoka ka ikhonomi ya Amerika.

Leswi nga ha ku humelela eka ikhonomi

Xiviko xa ikhonomi xa lembe na lembe xa Bangi ya Reserve, lexi nga humesiwa mpundzu wolowu, xi khome hi vuenti leswi nga humelela eka ikhonomi eka lembe leri nga hundza. Eka hungu ra mina, ndzi navela ku humesela erivaleni ntsena swilo leswi landzelaka:

Xo sungula, ikhonomi ya Afrika Dzonga yi tokotile ku ndlandlamuka loku yaka emahlweni ku sukela hi kotara ya vumune hi lembe ra 1998. Hambi swi ri tano, ku ndlandlamuka ka ikhonomi ku nonokile hi kotara ya vumune hi lembe ra 2000 ni le ka hafu yo sungula ya lembe ra 2001. Ku ndlandlamuka hi ku nonoka eka kotara ya vumune hi lembe ra 2000 swi vangiwane ngopfu hi ku ya ehansi ka ntshovelo wa vurimi ku suka eka xiyimo xale henhla swinene eka kotara yo rhangana.

Ku sukela eku sunguleni ka lembe ra 2001 ku ya ehansi ka ku tlakuka ka nhundzu leyi xaviseriwaka matiko ya le handle swi tsanise migingiriko eka swiyenge swo tala swa ikhonomi, ku nga katsiwi swiyenge swa swicelwa na swa timali.

Xa vumbirhi, tirhele ra ikhonomi leri enerisaka a ri swikotangi ku sivela ku ya ehansi ka matholele eka swiyenge leswi nga riki swa vurimi eka ikhonomi. Nhlayo leyitsongo ya vatirhi eka mintirho leyi vuyeriwaka na ntlakuko wo vonakala eka vumaki wu fikeleriwile hi ku tirhisa tindlela ta ximanguva-lawu ta vumaki. Leswi swi hunguta ku durha ka tirho hi mutirhi un'we. Eka xiyenge xa vumaki, ku tlakuka eka ku durha ka ntirho un'we swi fike eka 0,7 wa tiphesente hi lembe ra 2001.

Xa vunharhu, rivilo ro tlakuka ka ku laveka ka swixaviwa swa laha tikweni ri yile ehansinyana loko ri pimanyisiwa na ntlhandluko lowu hundzeke wa ndzhendzeleko wa swa mabindzu. Leswi swi vange ngopfu hi ku tirhisiwa ka le hansi ka mali hi mfumu. Hi tlhelo rin'wana, ntirhiso wa mali hi vaaki wu tlakukile ku suka eka 2 wa tiphesente Hi lembe ra 2000 ku fika ka 5,5 wa tiphesente eka xiyenge xo sungula xa lembe ra 2001.

Xa vumune, mali leyi nga sala eka mpimaniso wo xaviselana na matiko mambe yi cincile, ku suka eka nkayivelo wa mali eka swiphemu swo sungula swo pfuka ka ikhonomi, ku ya fika eka mali yo sala ku sukela hi kotara ya vumune hi lembe ra 2000.

Hambi leswi ku nonoka ka ikhonomi ya misava swi sunguleke ku onhela ku laveka ka nhundzu ya Afrika Dzonga hi matiko mambe, rivilo ra cincano wa rhandhi ri ve ni ntikelo ku tlula leswi. Ku tlakuka ka nkoka wa nhundzu leyi xaviseriwaka matiko mambe swi tlule nkoka wa nhundzu leyi xaviwaka ematikweni yale handle ngopfu.

Eka xiyimo xa vuntlhanu, Afrika Dzonga ri vile na mali leyi salaka eka mpimanyeto wo xaviselana na matiko mambe eka lembe ra 2000 na leka xiyenge xo sungula xa lembe ra 2001. Kambe ku nghena na ku huma ka timali swi yile hansi nale henhla swinene ku sukela eka kotara kuya eka kotara exikarhi ka ku nghena na ku huma ka timali. Ku nyanya ko nghena no huma ka timali leti swi ya ngopfu-ngopfu hi mavonelo ya vavekisi lava nga tshamiki laha tikweni na ku herisiwa ka vavekisi byo kongoma lebyikulu exikarhi ka vaaki va tiko na lava nga tshamiki laha tikweni.

Ku nghena loku ka timali, xikan'we na leswi humeleleka eka mpimanyiso wo xavisela na matiko mambe, swi ye emahlweni swi tlakusa nhundzu yo hlayisiwa ya matiko ya misava ya tiko leri. Emahetelelweni ya Khotavuxika 2001,

nkoka wa nsuku hinkwawo na timali leti hlayisiweke swi fikile eka xiyenge lexi ringanaka na nkoka wa nhundzu na mintirho leyi xaviwaka ematikweni yale handle yo ringana 16 wa mavhiki. Leswi nga pimanyiwiwa ntsena na 6 wa mavhiki emahelweni ya lembe ra 1994. Ku antswa ka timali leti hlayisiweke ta matiko yale handle ku fikeleriwile ngopfu-ngopfu hi vuvekisi eka minkavelo ya lava nga tshamiki laha tikweni, hi leswo ehangle ko tshembhela eka swikweleti swa le matikweni ya le handle.

Eka xiyimo xa vuntsevu, rivilo ro tlakuka ka mphakelo wa timali na ku engeteleriwa ka mali leyi lombiwaka etibangi na mahakelelo swi tshame swinga cinci ku fika emasungulweni ya lembe ra 2001. Ku tlakuka ka lembe na lembe eka mphakelo (M3) wa mali ku sungule ku ghonya ku fikelela 13,9 wa tipesente hi Khotavuxika hi lembe ra 2001. Ku ghonya loku, ku kombisa ku tlakuka eka kulaveka ka nhundzu ya laha tikweni, kambe ku tlakuka ka M3 ku tlule rivilo ro tlakuka ka mphakelo wo lala wa mali hikwalaho ka kuya ehenhla swinenenyana ka minhlayiso ya nkarhi wo leha ya vaaki va tiko. Ku kula ka mali leyi lombiwaka ka laha tikweni swi ncincile ku landzelelana na tlakuko wa M3.

Xo hetelela, ku pfuka ka ikhonomi swi seketeriwile hi ku lawula ka matirhiselo lamanene ya timali hi mfumo. Tirhiselo lerinene ra timali na vulawuri lebyinene bya xibalo swi yise xilaveko xo lombwa ehansi loku yaka mahlweni eka swiyenge swo ka swi nga ri swatimali swa vaaki hi malalwulelo ya timali hi lembe ra 2000 na 2001.

Swiphemu leswikulu swa swilaveko swo lombwa swi hakeleriwe hi ku tirhisa timali le ti nga kumiwa eka ku xavisa tinhundzu ta mfumo, ku lombwa mali ematikweni mambe, hi ku tirhisa mali leyi nga kona na ku humesiwa ka mapapila ya vuvekisi lamantshwa (Treasury bills).

Milawu ya mafambiselo ya timali na mafambiselo ya mintirho

Ku hundzuka hi xihatla ka matshamelo ya swilo ematikweni mambe na xiyimo xa ikhonomi ya tiko lexinenenyana swi tikise ku kunguhata ka milawu ya mafambiselo ya timali lamanene. Hi tlhelo ro sungula, swivangelo swo ta hi le handle swi ve na khombo eka ntshamiseko wa mafambiselo ya timali lowu fikeleriweke hi lembe ra 1999. Hi tlhelo lerin'wana, ku tshikeleriwa ka inflexini laha tikweni a swi nga ri na ntikelo wo karhi. Xiphiko akuri ku lwiwa njhani na swihlamariso leswikulu eka fambiselo ra nkongomiso wa inflexini leri nga ha ku pfumeleriwa hi mfumu.

Ndlela yin'wana a ku ta va ku tirhisa xitumbelelani lexi pfumelalaka ku papalatiwa ka xikongomelo loko kuri na swihlamariso. Kambe ndlela leyi, a yi ta va yi amukela ku tsandzeka ka tirhelo lerintshwa ra milawu ya mafambiselo ya timali yi tlhela yi lahlekisa ku tshembha eka fambiselo ra nkongomiso wa inflexini. Yin'wana ya tindlela a ku ta va ku tiyisisa milawu leswaku xikongomelo xi fikeleriwa hi lembe ra 2002. Leswi a swi ta va swi kombisa vulawuri na vuyimiseri ekufikeleleni xikongomelo swi ngari na mhaka na ntikelo eka ikhonomi. Swi nga va swi vula ku tiboha hi ku tikisa swinene milawu ya mafambiselo ya timali eka nkarhi lowu ikhonomi ya tiko yi pfumelelaka ku olovisiwa ka milawu leyi.

Eku heteleleni, komiti ya milawu ya mafambiselo ya timali yi kongome eku tirhiseni tindlela ta ntolovelu ta ku fikelela nkongomiso wa inflexini hambiswi leswi nga le ku suhi na xiyimo xale henhla.

Nxavo wo lombwa tibangi mali wu tshame wu nga cinci ku sukela hi nwheti ya Sunguti ku fika hi Nhlangula 2000. Ku tlakuka ka minxavo, swi vula ku olovisiwa ka milawu ya mafambiselo ya timali. Handle ka swona, mintswalo ya swikweleti swa nkarhi wo leha yi yile ehansi na nkoka wa rhandhi wu ehlile swinene eka nkarhi lowu fanaka. Leswi swi pfuxe vumaki bya nhundzu. Hi milawu leyi, mavhumbelo ya xivumbeko xa ikhonomi eka Bangi ya Reserve swi komba leswaku xikongomelo xi ta fikeleriwa ntsena loko swihlamariso swo huma handle swi nga kavanyeti ngopfu.

Bangi ya Reserve yi langute hi vukheta swilo hinkwaswo leswi humelelaka ematikweni ya misava leswi nga tisaka khombo eka ntshamiseko wa vulanguteri. Ku tika swinene ka swilo eMiddle East hi nwheti ya Nhlangula 2000, swi tise ku langutela ku tlakuka ka nxavo wa oyili na ku tsana ka nkoka wa rhandhi. Komiti ya milawu ya mafambiselo ya timali yi lemukile swilo leswi nga endlekaka eka inflexini loko leswi swo humelela. Hi siku ra 16 Nhlangula 2000, ku kunguhatiwile leswaku nxavo wo lombwa tibangi mali wu tlakusiwa hi 25 wa tipoyinti. Ku tlakusiwa loku a ku endleriwa ku kombisa ndlela leyinga tekiwaka hi mintswalo loko swihlamariso swi vuyelela swi tlhela swi tlakusa minxavo. Xikongomelo akuri ku khomelela xiyimo xa minxavo na miholo hi ku tiva leswaku Bangi ya Reserve yi ta tlakusa mintswalo loko swiyimo swi tshikelela.

Milawu leyi yi tikombise ku tirha kahle swinene. Matshamelo ya swilo laha tikweni ya ve lamanene ku kota ku yisa inflexini ehansi na leswi vangaka ku tshamiseka ka minxavo. Rivilo ra inflexini ri sungule ku ehla. Leswi a swi vula

leswaku mintswalo ya tlakuka, swi vanga ku tikisiwa ka milawu ya mafambiselo ya timali ngopfu-ngopfu loko nkoka wa rhandhi wu sungula ku tlakuka emahetelelweni ya nwheti ya Dzivamisiko. Hi nkarhi wolowo, ku vhumba ku kombise leswaku swiyimo hi leswi seketelaka ku fikeleriwa ka xikongomelo xa inflexini. Hi ku vona leswi nga humelela, komiti yo milawu ya mafambiselo ya timali yi hungutile nxavo lowu tibangi ti lombaka mali ha wona hi 100 ra tipoyinti ku sukela hi siku ra 15 Khotavuxika 2001. Xiboho lexi xi tekiwile eka xiyimo lexinene, lexi kombaka leswaku ntshamiseko wa minxavo wu nga fikeleriwa hi hakelo ya le hansi eka ikhonomi.

Handle ko hlawuriwa ka milawu ya mafambiselo ya timali, nkarhi lowu ringaneke wu tekiwile eku tirhiseni eku tirhiseni vufambisi bya milawu ya swa timali eka lembe leri nga hundza. Endzhaku ka ndzavisiso lowukulu, ku kunguhatiwile leswaku ku antswisiwa ko hundzuka loku landzelaka eka vulombisi bya timali leswaku ku hlulukisiwa milawu ya mafambiselo ya timali:

1. Ku hambana exikarhi ka nxavo lowu tibangi ti lombiwaka mali ha yona na nxavo lowu tibangi ti lombanaka mali ha yona etimakete yi ta tsongahatiwa hi 100 wa tipoyinti ku sukela hi siku ra 5 Ndzhati 2001. Leswi swi antswisa ku gingirika na kuphikizana eka ku chipisiwa ka nxavo lowu tibangi ti lombiwaka mali ha yona. Leswi swi ta endla leswaku rivala ra timakete ta timali ri ringana.

Nxavo lowu tibangi ti lombiwaka mali ha yona wu ta hungutiwa ku fika eka 10 ra tiphesente hi lembe, hikwalaho ka swivangelo swa vulawuri. Nxavo lowu wu ta ringanisiwa na nxavo wa sweswi wa timakete ta timali, kambe leswi a swi vuli ku cinca ko karhi ka milawu ya mafambiselo ya timali. Tibangi na mabindzu yan'wana ya timali a ya fanelanga ku cinca nxavo wo lombana na wo vekisa hikuva leswi swi ta va swi hlula xikongomelo xa ku cinca loku.

2. Bangi ya Reserve eka nkarhi lowu taka yi ta hlayela no humesa siku na siku nhlayo-xikarhi leyi nga ta tirha tani hi mpimo eka nxavo wa mintswalo ya timakete ta timali.

3. Bangi ya Reserve ku sukela sweswi yi ta veka nxavo lowu tibangi ti lombiwaka mali ha wona lowu nga cinciki ku herisa ku nga twisiseki loku nga vaka kona ka milawu ya mafambiselo ya timali.

4. Ntsengo wa thendara na ntsengo lowu vekiwike hi ku landzelela nxavo wo lombisa tibangi wu ta tivisiwa endzhaku ka thendara ku sukela hi siku ra 5 Ndzhati 2001. Nakambe Bangi yi ta tshika ku humesa mpimanyiso wa swilaveko swa mali ku hlohotela tibangi ku ringanisa tibuku hi ku landzelela ntirhisano wa timakete ta tibangi.

5. Thendara ya vhiki na vhiki yi ta tirhisiwa kusukela hi siku ra 5 Ndzhati 2001 ematshanweni ya thendera ya siku na siku leyi tirhisiwaka sweswi. Ntsengo wo xava wu tava kona ku fikela 7 wa masiku.

6. Bangi ya Reserve yi ta fambisa ku chipisiwa ka siku na siku ko hetelela kumbe ku engetela tithendara ku kavanyeta ku ya ehansi na le henhla ka minxavo leyi tibangi ti lombanaka mali ha yona. Ku xavisiwa ko hetelela ku ta endliwa loko nxavo lowu tibangi ti lombanaka mali ha wona wu nga amukeleki eka Bangi ya Reserve. Ku kota ku rhurhela xiyimo xo koma xa nkayivelo wa timali, ku xavisiwa ko hetelela ku ta endliwa hi 1,5 wa tiphesente ku tlula nxaviso wa sweswi. Kasi xiyimo xo leha xa nkayivelo wa timali xi ta rhurheriwa hi ku xavisiwa hi nxavo wo hetelela lowu nga le hansi ka nhlayo leyi tibangi ti lombaka mali ha wona hi 1,5 wa tiphesente. Loko bangi ya reserve yi enetisiwa hi xiyimo xa nxavo lexi tibangi tilombanaka mali ha wona, kambe ku ri na ku ri nkayivelo wo leha kumbe wo koma wa timali etimakete, ku xavisiwa ko engetelela ku nga endliwa hi ku ya hi nxavo lowu nga kona sweswi.

7. Ku sukela hi nkarhi lowu sungulaka hi siku ra vubindzu ra vukhumentlhanu hi nwheti ya Ndzhati 2001 ku fikela hi siku ra vubindzu ra vukhumune hi nwheti ya Nhlanguka 2001, nhlayo ya swihlayiselo swa mali leswi tekiwaka tanihi leswi susiweke eka mali leyi yi faneleke ku hlayisiwa leyi tibangi ti faneleke ku yi khoma eka vuhlayiselo bya Bangi ya Reserve yi ta hungutiwa ku fikela eka 75 wa tiphesente ta swihlayiselo swa mali leswi nga kona. Mpimo lowu wa swihlayiselo swa mali wu ta hungutiwa nakambe hi 25 wa tiphesente hi lembe eka malembe manharhu lamataka. Ku hunguta loku ku ta ringana kahle na ku hlayeriwa ka kulaveka ka mali eAfrika Dzonga na mintolovelo ya matiko ya le handle xikan'we na lunghiselela rivala laha na tibangi letitsongo ti nga tlangelaka kona.

Milawu ya rivilo ra ncincano na vulawuri bya nhundzu leyi hlayisiweke

Minkarhi yin'wana nkoka wa rhandhi ematikweni mambe wu ve lowu tshikeleriwaka eka nkarhi lowu nga le ku kambisisiweni. Ntshikelelo lowu wu vangiwile ngopfu hi leswi humelelaka ehandle ka tiko, leswi nga khumbiki rhandhi

ntsena kambe na timali ta matiko yan'wana yi misava. Hambisi swi ri tano, Bangi ya Reserve a yi xavisangi tidolara etimakete ta le handle ta ncincano ku tiyisisa nxavo wa ncincano wa rhandhi. Leswi swi fambisana na nawu wa bangi lowu tekaka nghenelelo leri ta ni hi leri nga lavekiki hikuva ri tirha ntsena ku komba ku ncinca eka milawu leyi kambisisiweke, na loko swi seketeriwa swinene hi mavandla hinkwawo lawa ya tirhisaka timakete ta timali nakona loko bangi ya le xikarhi yi tiyimiserile ku nghenelela hi ntsengo lowukulu swinene.

Kahle kahle, Bangi ya Reserve yi yile emahlweni yi xava ntsengo lowutsongo wa tidolara etimakete ku fikelela ku hunguteka ka xikweleti xa timali ta le handle. Xikongomelonkulu ka ha ri kuhungutiwa ka xikweleti xa timali ta le handle, lexi nga na ntsengo wa US\$4,8 wa mabiliyoni. Ku fikeleriwa ka xikongomelo lexi swi ta herisa khombo leri nga vaka kona eka ku va eka xiyimo lexi na nhlohlotelo wo biha eka vavekisa vale handle lava nga vekisaka laha tikweni. Nakambe, i swa nkoka ku lemuka leswaku ku hungutiwa loku ku nga vanga ku tsana ka nkoka wa rhandhi, kumbe ku kavanyeta ku gonya ka nkoka wa rhandhi loko mali leyi salake yi tsarisiwa eka mpimanyiso wo xaviselana na matiko ya le handle. Tihakelo leti langutaneke na ku hunguta swikweleti swa timali ematikweni ya le handle na ku khuluka ka mali hi nkarhi wo koma, swi nga nyika vavhumbi va ikhomoni ndlela yin'we yo phasa. Ku kota ku hlangavetana na mavhumbelo lawa, Bangi ya Reserve yi xava tidolara etimakete ta le handle ta ncincano ntsena loko swifanerile, ku fana na loko vuvukisi byo kongoma lebyikulu kumbe ku nghena loko tiya ka mali leyo huma ematikweni ya le handle.

Swikweleti swa timali ta le handle swa Bangi swi na nhlohlotelo lowukulu eka ndlela leyi nhundzu yo hlayisiwa ya tiko ematikweni mambe yi lawuriwaka ha kona. Nhundzu leyi ri nga ri ki ehansi ka 85 wa tiphesente ta timali ta matiko mambe leyi a yi khomiwile hi Bangi ya Reserve ku fikela hi siku ra 31 Mawuwani 2001 a yi ri tidolara ta le Amerika. Leswi swi vangwiwa hi ku swikweleti swa timali swa matiko mambe swi hi tidolara ta le Amerika.

Hambi leswi vukona bya mali byi nga ni nkoka eka vuhlayiselo bya nhundzu, khombo eka mbuyelo ri fanele ku lemukiwa. Swikongomelo swin'wana swa bangi swo lawula khombo i ku hlayisiwa ka mali, ku tirhisana na vanyiki va swikweleti va Bangi ya Reserve, ku papalata khombo no va na vukheta.

Bangi ya Reserve yi ya emahlweni yi landzela ndlela leyi tolovelekeke yo lomba mali yo seketela xiyimo xa swihlayisiwa swa yona. Hi siku ra 31 Mawuwani 2001, mali yo lombiwa ematikweni yale handle ya Bangi leyi nga sala ku hakeriwa i US\$2,5 wa mabiliyoni na leyi nga sala ku tirhisiwa i US\$ 1,1 wa mabiliyoni.

Hi siku ra 15 Mhawuri 2001, malughiselelo yo hakela mali leyi lombiweke ku ya hi leswi vuriwaka "Debt Standstill Agreements" yi bohile leswaku ku sukela hi 1985 ku ya emahlweni yi herisiwile. Eka siku rolero, mpfumelelo wo hetelela wo hakela mali hinkwayo leyi lombiweke leyi nga hundzukiki wu humesiwile. Leswi swi fikise emakumu ka Xiphemu xo ka xi nga tsakisi xa matimu ya hina. Hambisi swiri tano, Afrika Dzonga ri swi kotile ku hakela hinkwaswo swikweleti na mintswalo ya swona ku ya hi mpfumelelano lowu nga endliwa na valombisi va mali va matiko ya le handle.

Ntshamiseko eka xiyenge xa timali

Xikongomelo xo ntshamisekisa minxavo xi tiseketele ngopfu hi ntshamiseko eka xiyenge xa timali. Ntshamiseko wa timali wu lava mafambiselo ya timali lawa enetisaka, lawa ngana vuswikoti byo sivela kumbe ku yimela swihlamiriso leswi nga tumbulukaka laha tikweni kumbe ematikweni ya misava.

Bangi ya Reserve yi teka ku veka tihlo na ku tlakusiwa ka ntshamiseko eka vulawuri bya timali swiri na nkoka kufikela laha yi nga tumbuluxa komiti ya ntshamiseko wa timali hi nhweti ya Mhawuri 2000. Ntirho-nkulu wa komiti i ku engetelela ntshamiseko wa timali hi kuya emahlweni yi kambisisa ntshamiseko no enetisa mafambiselo ya timali, ku vumba, ku langutisisa milawu leyinene yo nghenelela, tindlela to herisa swiphiko na ku tiyisisa xikongomelonkulu xa mafambiselo ya timali. Ku ya emahlweni ku tiyisisiwa nhlaysiseko wa xiyimo xa ntshamiseko wa timali, ndzawulo ya ntshamiseko wa timali yi tumbuluxiwile ebangini leyi nga sungula ku tirha hi siku ra 4 Mudyaxihi 2001. Ndzawulo leyi, yi langutana na ku veka tihlo na ku tlakusa ntshamiseko hinkwawo eka mafambiselo ya timali.

Wun'we wa mintirho ya nkoka eka ku hlayisa ntshamiseko wa timali iku humesela erivaleni ku lahlekeriwa loku nga vaka kona loku vangaka hi khombo eka timakete na vulombisi. Ku fikela sweswi, xivumbeko xo vhumbeha xa tirhele ra timali ehenhleri ka ntshamiseko wa bangi xi sunguriwile. Hi ku pfunetiwa hi xivumbeko lexi, makhombo lama nga humelelaka eka tibangi ya nga humeseriwa erivaleni. Eku tirhisiweni ka xivumbeko lexi, xi kombise leswaku ku hangalasiwa ka tinhlayo ta vun'winyi (capital ratio) bya tibangi ta Afrika dzonga ka hari eka xiyimo lexinene na leswaku tibangi ti le ka xiyimo lexinene xa mpakelo wa timali loko ku pimanyisiwa na swiyenge swa khombo. Mbuyelo lowu wu tiyisisiwile hi vumbhoni lebyi tshamaka byi hlengeletiwa Bangi ya Reserve.

Ku landzela ku kayivela ka mali loku tibangi letitsongo ti ku tokoteke emahelweni ya lembe ra 1999 na le ka mavhikinyana yo sungula ya lembe ra 2000, pfhumba wo hlanganisa wu sunguriwile lowu wa ha yaka emahlweni na sweswi. Leswi swi vange leswaku tin'wana tipfala, tin'wana ti hundzula xivumbeko xa vulawuri kumbe tin'wana ti hungutaka vulombi bya tona. Emakumu, leswi swi nga hunguta nhlayo ya tibangi leti nga enawini.

E mahelweni ya nhweti ya khotavuxika 2001, Regal Treasury Private Bank Limited yi vekiwe eka vuhlayisi hikwalaho ko lahlekeriwa swinene hi ntshembo eka bangi leswi nga endla leswaku vaveki va lava timali ya vona. Ndzavisiso wa muhlayisi wu kume swifanerile leswaku mutsarisi wa tibangi a rhanga a thola khomixinara ku kambisisa mintirho ya bangi na vatirhisani kulobye va yona.

Nkarhi wotala wu tekiwile ku vumba tindlela to kambisisa tibangi letinene. Swilo swimbirhi swa nkoka leswi nga humelela swi ve ku hlanganisiwa ka vukamberi bya ntlovelo (supervision) na vukamberi bya le tibangi hi toxo (on-site supervision). Ehenhla ka leswi kutiyisisiwile tindlela tin'wana to kambela ntshamiseko wa timali.

Tindlela letikulu to hunguta khombo ti tirhisiwile eka vulawuri bya mahakelelo ya tiko (national payment system) elembeni leri nga ku kambisisiweni. Mintwanano yo hakelana yi sayiniwile exikarhi ka tibangi leti khumbhekaka ku ya emahlweni ku hunguta khombo leri nga vangiwaka hi ntirho wo hakelana. Tindlela ti tisiwile hi siku ra 5 Nyenyankulu 2001 ku pfumelela tibangi ku sivela ku paluxeka ko hakelana hi xitalo hi ku tirhisa mikwama ya tona leyi khomaka mali yo ringana leyi lavekaka ebangi ya reserve ematsanweni yo lunghiselela swipfuneto swa nkarhinyana. Ku kota ku hakelana hi siku rin'we eka South African Multiple Option Settlement System (SAMOS) hi ku komisa, swi fikileriwile hi siku ra 7 Mudyaxihi 2001. Ehenhla ka kucinca loku, tibangi ti pfumelelanile leswaku ku ta vekiwa mpimo eka thakelo to fana na ticheke, "electronic transfer", "debit payments" na "SASWITCH transactions".

Tirhisano wa ikhonomi eka matiko ya dzonga wa Afrika

Nakambe Bangi ya Reserve yi lemukile swinene ku antswisiwa tirhisano wa ikhonomi eka matiko ya dzonga wa Afrika elembeni leri nga hundza, hikuva leswi swi tekiwa swiri swa nkoka eka ku kula ka ikhonomi ya Afrika Dzonga eka nkarhi wo leha lowu taka na ya swirho hinkwaswo swa Southern African Development Community (SADC), hi ku komisa.

Hambi swiri tano, swi fanerile ku ehleketiwa leswaku kuhlangana ka tiikhonomi exikarhi ka tiikhonomi to hambana hi ndlela leyi, i ntirho wo leha no tika. Laha hi nga sungulaka kona ku fikelela xikongomelo lexi, i ku fikelela migingiriko ya ntirhisano na ku twisisana.

Vulawuri bya le ndzheni ka bangi

Eka vulawuri bya Bangi ya Reserve, ku yiwa emahlweni ku langutiwa swinene ku kamberiswa ka nkarhi na nkarhi ka vulawuri lebyi nga ni xivono. Hi ku vona ku hundzuka hi xihatla ka matshamelo ya swilo, Bangi yi tinghenisile eka pfhumbha ro simeka xivono xa lembe ra 2010 hi ku tisa ku cinca ko hlayanyana loku nga ta tlakusa no antswisa vuswikoti bya bangi.

Hi ku fambisana na ku hundzuka ka swilo eAfrika Dzonga, ku humelela loku vonakalaka ku fikeleriwile eka pfhumba ro fikelela vatirhi lava yimelaka tinxaka hinkwato. Leswi swi katsa ku lulamisa xivumbeko xa swiyimo na ku hlulukisa mafambiselo ya vulawuri xikan'we na tindlela na milawu. Goza ro ringanisa matholelo ya vatirhi ri tekiwile na ndzawulo ya mintirho na swirho swin'wana, swo fana na vandla ro yimela vatirhi na komiti yo fambisa vulawuri, ri simekiwile ku antswisa ku vulavularisana no veka tihlo eka ku humelela hi tlhelo ro ringanisa matholelo ya vatirhi.

Bangi ya Reserve yi ya emahlweni yi teka kuhlukisa vatirhi va yona tani hi vutihlamuleri lebyikulu. Hi ku tshembheka na ku tiyimisela ka vatirhi swi ta endla leswaku bangi yi swi kota ku fikelela swikongomelo swa yona no hetisisa vutihlamuleri eka vaaki. Nkarhi lowu ringaneke na mali swa tekiwa lembe na lembe ku dyondzisa vatirhi no hlangavetana na swirilo swa vona.

Ntirho wa vatirhi wu seketeriwile hi ku antswisiwa ka mafambiselo lawa ya enetisaka ya thekinoloji ya mahungu na ya ku vulavurisana. Ku kayivela ka ndhawu yo tirhela ka yona etihofisinkulu swive xiphiko lexikulu lexi nga khumba na matirhelo elembeni leri nga hundza. Mpumelelo wo kurisa muako wa le hofisinkulu wu vuye wu kumeka wu huma hi le ka vulawuri. Handle ka tindhawu to tirhela ka tona, ku kurisiwa ka muako swi katsa ku endlwa ka tindhawu to paka mimovha,

tindhawu ta minhlangano na ndhawu yo dyela. Ku aka swi nga ha sunguriwa eka lembe leri ra 2001.

Pfhumba ra vulawuri bya mali lebyintswaha leri vuriwaka project Imali ri simekiwile laha lembeni. Pfhumba leri ri pfumelela xiyimo xa mafambiselo ya vuswikoti lamanene eka marhavi ya bangi lama nga kona na ku nyiketa migingiriko ya mali hi xitalo eMpumalanga na le xifundzeni xa n'walungu, laha Bangi yi nga riki na marhavi. Pfhumba ro humesiwa ka mali leyintswaha ya maphepha ri le ku endlekeni laha lavo kota ku mpfhapharhuta va laha tikweni va nga rhambiwa ku ta na xivumbeko xa timali leti.

Xo hetelela, rhavi lerintswaha leri vuriwaka South African Reserve Bank Captive Insurance Company Limited ri simekiwile kwala lembeni ku nyika nhlayiseko eka Bangi na marhavi ya yona. Khamphani leyi yi lawuriwa hi vatirhi va bangi.

Hungu ro pfala

Bangi ya Reserve yi hlangavetane kahle na mintlhontlho yo tala ya ku hundzuka hi xihatla ka xivumbeko xa swilo laha tikweni ni le ka matiko man'wana ya misava elembeni leri nga eku kambisisweni. Swa tsakisa leswaku ntshamiseko wa swa timali wu fambe khwatsi. Eka nkarhi wa sweswi, swivangelo swo tala swi tikomba swi ri leswi seketelaka ku fikelela nkongomiso wa inflexini ya lembe ra 2002.

Afrika Dzonga ri katekisiwile hi ntshamiseko wa vubangi na vufambisi bya timali lebyinene lebyi yaka emahlweni. Ku sivela ku nga onheriwi ngopfu eka ikhonomi hi leswi humelelalaka eka matiko ya le handle, i ku va na vulawuri lebyi tiyeke bya timali na timakete ta timali leti ti tirhaka hi ku enerisa. Hi dyondzile eka mintokoto ya matiko man'wana leswaku hakelo yo lunghisa swirilo swa timali yi tlurisa mpimo. Leswi thlelaka swi onha ngopfu i hakelo yo tumbela ya ku vumba nakambe na ku nonoka ka ku ndlandlamuka ka ikhonomi. I vutihlamuleri ku hlakulela xivumbeko xa timali lexi hanyeke kahle. Ntlhontlho lowukulu mundzuku i ku fambisa ntirho wo vumba nakambe vukambisisi no tlhela ku hlanganisiwa marhavi hinkwawo yo kambisisa timali.

Xo hetelela, ndzi lava ku khensa Presidente wa Afrika Dzonga na xandla xa yena, mufundhisi Frank Chikane loyi a nga mulawuri-nkulu ehofisini ya presidente eka ku ya emahlweni va seketela ntirho wa bangi ya Reserve ya Afrika Dzonga. Hi ku yimela bangi, ndzi navela ku kombisa ku tsakela ka hina eka nkulunkumba Trevor Manuel, holobye wa timali, na xandla xa yena nkulunkumba Mandisi Mphahlwa, manana Maria Ramos, mulawur-inkulu wa nkwama wa tiko na vatirhi hinkwawo va nkwama wa tiko eka ntirhisano wa vona na Bangi elembeni leri hundzeke. Ndzi khensa nkulunkumba Alec Erwin, holobye wa mabindzu na vumaki, dokodela Alistair Ruiters loyi a nga mulawuri-nkulu eka ku pfuneta ka vona eka swilo leswi hi angaraka hinkwerhu. Hi tlhele hi va na ku burisana hi malawulele ya swa timali na komiti ya Palamende leyi yi nga na vutihlamuleri eka swa timali na mafambisele ya ikhonomi.

Ku engetela kwalaho, ndzi rhandza ku khensa valawuri vufambisi bya Bangi ya Reserve, ku katsa na swandla swa Gavhunara eku ndzi seketeleni tani hi mutshama-xitululu na ku tinyiketela ka vona eka bangi. Ngopfu-ngopfu, ndzi rhandza ku khensa nkulukumba Tim Thahane, W F de la H Beck, lava va nga wisisiwa ntirho elembeni leri. Ndzi rhandza ku chavelela ndyangu wa mufi dokodela Bax Nomvete. Enkarhini wa yena tani hi mufambisi wa banga dokodela Nomvete u ve na ku nghenisa xandla eka mintirho ya vufambisi. Xo hetelela ndzi rhandza ku khensa vatirhi va banga ya Reserve eka ntirho lowunene lowu va wu endleke lembe leri nga hundza ni vuseketeri bya vona lebyi tshembhekeke.